

proučavanje i predstavljanje ove teme u širokom društvenom kontekstu najveća snaga djela koje, objavljeno i na engleskom jeziku, omogućava široku promociju hrvatske umjetnosti. Posebice jer autor promišlja umjetnost kao dio kulture ovog kraja vrlo jasno argumentirajući pojedine pojavnosti i veze kulturnih i političkih zbivanja s umjetničkim djelovanjem. Na taj način autor u knjizi uspijeva kvalitetno objediniti enciklopedijski pregled materijala i filozofska tumačenja konteksta nastanka pojedinih djela, čime se olakšava i upotpunjuje izučavanje umjetnosti i kulture današnje Hrvatske.

Vjekoslav Jukić

Željko Tomičić, *Bjelobrdski kulturni krug, groblja od 9. do 13. stoljeća u međurječju Mure, Drave, Dunava i Save*, Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Požegi, Zagreb – Požega 2020., 644 str.

Knjiga *Bjelobrdski kulturni krug, groblja od 9. do 13. stoljeća u međurječju Mure, Drave, Dunava i Save* akademika Željka Tomičića, dugogodišnjeg istraživača bjelobrdske kulture, predstavlja sintezu ovog arheološkog fenomena na području sjeverne Hrvatske definirane međurječjem rijeka Mure, Drave, Save i Dunava. Knjiga je nastala na temelju arheoloških istraživanja, prvenstveno autorovih, ali uz korištenje i onih njegovih suradnika i drugih arheologa, vođenih od 1972. do 2017. godine. Knjiga se sastoji od uvoda i šest tematskih poglavlja.

U *Uvodu* (9–13) autor ukratko prikazuje važnost arheologije kao znanstvene discipline nužne za razumijevanje materijalne i duhovne kulture prošlih vremena te posebice ulogu istraživanja groblja unutar tog zadatka. Autor također ukratko situira bjelobrdsku kulturu u kulturni i politički kontekst ranoga srednjeg vijeka osvrćući se na veze Donjopanske Kneževine (na čijem se području uglavnom i rasprostirala) s Francima, Bizantom i hrvatskim vladarima.

Poglavlje *Povijest istraživanja* (15–41) prikazuje kronologiju arheoloških istraživanja na području međurječja. Sve počinje 1870. kada su bile pronađene brončane naušnice u perivoju dvorca grofova Drašković u Velikom Bukovcu. Od tada kreću prve arheološke kampanje, a autor sažima odvijanje istraživanja na četiri razdoblja: od 1870. do izbijanja Prvog svjetskog rata (1914.), od izbijanja Prvog do kraja Drugoga svjetskog rata (od 1914. do 1945.), od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata i uspostave samostalne Republike Hrvatske (od 1945. do 1990.) i naposljetku od 1990. do 2015. U svakoj kronološkoj cjelini ističe se doprinos pojedinih istraživača, arheologa, numizmatičara, muzealaca, antropologa, geologa i konzervatora, kako hrvatskih (Šime Ljubić, Karlo Franjo Nuber, Josip Brunšmid, Ljubo Karaman, Zdenko Vinski, Nada Miletić, Stojan Dimitrijević, Zdenko Žeravica), tako i onih bosanskih (Vejsil Ćurčić), austrijskih i njemačkih (Moriz Hörnes, Paul Reinecke), mađarskih (József Hampel, Csánad Bálint), čeških (Lubor Niederle, Zdenek Váňa) i slovačkih (Jan Eisner), ali i pojedinih pripadnika drugih znanstvenih disciplina. Osim slikovnog materijala kojim se ilustriraju tekstovi o doprinosu pojedinih istraživača (portreti), tekst je popraćen i s prigodnim ilustracijama samih iskapanja i zbirki nalaza. Postupno se u etapama prati razvoj ideja i teze o definiranju bjelobrdske kulture zahvaljujući rastućem broju financiranih i objavljenih iskapanja. Autor pri tome naglašava kako su istraživanja, formuliranje hipoteza te znanstvena obrada

bili djelo ne samo hrvatske nego i međunarodne zajednice istraživača, te kako razumijevanje bjelobrdске kulture pomaže i u razumijevanju susjednih kulturnih sustava.

Poglavlje *Spektar oblika grobnog inventara i njihova rasprostranjenost (Tipološko-kronološka klasifikacija nalaza)* (45–215) opsežno je poglavlje ove knjige sa 170 stranica. Detaljno se opisuju razna nalazišta i njihove posebnosti, a tekst je potkrijepljen mnoštvom priloga, tj. tipološkim shemama grobnih predmeta, brojnim fotografijama ili nacrtima pojedinih nalaza, što svakako olakšava bolje razumijevanje tematike i uočavanje razlika od groba do groba. Poglavlje obiluje i tematskim kartama s označenim područjima iskopavanja ili rasprostranjenošću pojedinih tipičnih artefakata i s njima povezanih kulturnih krugova. U poglavlju se tematski po skupinama obrađuju predmeti važni za definiranje kulturnog kruga. Prva skupina odnosi se na nakit i dijelove nošnje (64–189), a u nju su uključeni nakit za glavu i kosu (s tipologijom raznih karika), naušnice i sljepoočničarke, nakit za vrat i prsa (ogrlice od raznih materijala i različitih oblika), nakit za ruke (narukvice i prsteni). Druga skupina posvećena je novcu nađenom u bjelobrdskim grobljima (190–199) te se u njoj obrađuju podaci o perforiranom rimskom, ugarskim denarima, bizantskom i zapadnom novcu (frizatici) uz kratak osvrt na rasprostranjenost autohtone monete srednjovjekovnog međurječja – slavonske banovce. Treća skupina posvećena je križevima s privjeskom (200–203), a četvrta skupina obrađuje keramiku (204–207) s posudama i kuhinjskim loncima raznih oblika. Peta skupina posvećena je oružju i jahačkoj opremi (208–215), pri čemu se uočava raskoš predmeta poput refleksnih nomadskih lukova, tobolaca za strelice, noževa i jahačke opreme (žvale, stremeni, ostruge, pojasi jezičci). Posebno se ističu i rijetki nalazi kresiva. Poglavlje završava kratkim osvrtom na predmete s duhovnim obilježjima (215), među kojima se razmatra uloga već spomenutih križića s privjeskom, novca u funkciji obola, ali i upotreba kauri-pužića i drugih amuleta od životinjskih zuba i kosti u funkciji vjerovanja odnosno praznovjerja.

Sljedeće je poglavlje, Groblja bjelobrdskoga kulturnog kruga (217–503), koje obuhvaća 271 stranicu svakako najopsežnije. U njemu se sustavno po određenoj istovjetnoj organiziranoj shemi prikazuju pojedina nalazišta i historijat njihova istraživanja. Poglavlje započinje razmatranjem Groblja Bijelo Brdo II (219–249), nazvanom prema selu Bijelo Brdo, smještenom oko 16 kilometara istočno od Osijeka uz desnu obalu rijeke Drave. Nalazište i istraživanja dokumentirani su korištenjem satelitskih snimaka i kartografskih prikaza te planovima groblja, brojnih crno-bijelih i fotografija u boji, crteža i terenskih bilješki, koje ilustriraju iskopavanja i njihove sudionike i nalaze. U tekstu se razjašnjava horizontalna stratigrafija sa situacijskim planovima na kojima su pregledno tipološki prikazani nalazi te tipološke kronološke tablice koje sažimaju opću situaciju. Posljednja tablica ovog potpoglavlja, Tab. 3. pod naslovom “Položaj eponimnog groblja Bijelo Brdo II unutar apsolutne kronologije bjelobrdskog kulturnog kruga” (249), je složen i koristan alat za sažimanje prikupljene baze podataka u kojem se prati kronologija vladara (starohrvatski, staromađarski, bizantski i njemački), paralelno s nalazištima i njihovim razvojnim fazama. Uz vlastita razmatranja, autor se poziva i na ranija mišljenja o skupljenom fundusu i nadovezuje svoje hipoteze na rezultate prethodnika. Drugo obrađeno nalazište je Groblje Vukovar – Lijeva Bara (251–291), a raspored iznošenja podataka i raščlamba sličan je onom s prethodnog nalazišta. Donose se razne karte, crteži grobnih cjelina te situacijski planovi, a također se donosi i apsolutna kronologija groblja s mikrotopografskom kartom ranosrednjovjekovnih nalaza i nalazišta na užem području Vukovara (T. 13) na kojoj se jasno prati rasprostranjenost nalazišta od 8. do 12. stoljeća na području između Iloka i Osijeka zapadno od Dunava s Vukovarom

u centru. Poglavlje se nastavlja sustavno na isti način opisanim nalazištima: Veliki Bukovec (293–302), Ptuj-Grad (303–324), Popovec-Bregi (325–334), Junuzovci (335–345), Mahovljani – Kužno groblje (347–370) i Bagruša-Petoševci (371–395). Taj posljednji lokalitet u knjizi je posebno istaknut kao važna karika u razvoju bjelobrdске kulture što je sažeto prikazano i na tematskom zemljovidu Položaj groblja Bagruša pokraj Petoševaca na kulturno-povijesnom zemljovidu 9. st. (Tab. 28.). Niz prikazivanja nastavlja se opisom grobalja Gomjenica – Baltine bare (397–422), Sv. Juraj u Trnju u Međimurju (423–435), Šenkovec pokraj Čakovca (437–451), Josipovo – Ciganka (453–463), s posebno istaknutim nalazom lubanje muške jedinke (sl. 18), Zvonimirovo – Veliko polje (465–479), Suhopolje – Kliškovac (481–488), s izuzetnim nalazom prstena s lazulitom koji čak sadrži i tkaninu ispod površine ukrasnog kamenja lazulita, i napokon groblje na lokalitetu Majs – Livade Udvar (489–503). U poglavlju se, dakle, opisuje ukupno petnaest lokaliteta.

Sljedeće je poglavlje Apsolutna kronologija bjelobrdškoga kulturnog kruga (507–529), u kojem se kroz tematske sheme i tabele donosi prijedlog kronologije bjelobrdškoga kulturnog kruga na danom području međurječja Mure, Drave, Dunava i Save. Identificirane su četiri glavne faze: Protobjelobrdska prijelazna faza (do kraja 9. st.), Prijelazna faza (900.–965.), I. stupanj bjelobrdске kulture s ranom i kasnom fazom (od oko 965. do oko 1030.), II. stupanj bjelobrdске kulture (od oko 1030. do oko 1100.), isto s ranom i kasnom fazom, te III. stupanj bjelobrdске kulture (od oko 1100. do oko 1250./1300.). Na kraju poglavlja u zaključnim razmatranjima ističe se važnost klimatskih promjena kao faktora utjecaja na smjenu pojedinih faza razvoja.

Osim klasičnoga arheološkog istraživanja lokaliteta, važno mjesto u raščlambi ima jedna posebna arheološka poddisciplina, bioarheologija, te se stoga autor u sljedećem poglavlju poziva na spoznaje koje nam njezini rezultati pružaju (531–536). Zahvaljujući analizi osteološkog materijala moguće je prikupljati spoznaje o kvaliteti i uvjetima života populacije od 10. do 13. st., a koji se uspoređuju s populacijama avarsko-slavenskog podrijetla prije njih (od 7. do 10. st.) i s kasnosrednjovjekovnim pučanstvom nakon njih (do 16. st.). Zaključuje se da u tom razdoblju naseljenost područja postaje gušća uz povećanu prisutnost nasilnog ponašanja i zaraznih bolesti. Ističe se kako se također može uočiti razvoj prometa i trgovine od 10. do 13. st. kroz cirkulaciju stranih valuta novaca.

Posljednje je tematsko poglavlje *Zaključna razmatranja* (537–560), u kojem autor sumira i daje sintezu dosadašnjih poglavlja kroz pet tematskih sekcija: 1. Rasprostiranje, 2. Toponimija, 3. Naselja (koja sadrži i tipologiju naselja), 4. Gospodarska i društvena struktura te 5. Groblja. U sekciji Gospodarska i društvena struktura prati se uvoz nakita koji nadopunjuje proizvodnju iz domaćih zlatarskih radionica, proizvodnju i uvoz pojedinih vrsta keramike, uvoz oružja i jahačke opreme, stočarske i ribarske aktivnosti te izrada tekstila, a u sekciji Groblja razrađuje se kultura ukopavanja i njezine promjene te dovode u vezu s istraženim sakralnim objektima. Vrijedan prilog ovom poglavlju predstavlja i kratak osvrt na klimatske promjene u promatranom razdoblju te grafikon Temperaturni prikaz razdoblja od 500. do 2000. godine (sl. 16) na kojem se za četiri područja (cijela sjeverna polutka; sjeverni Atlantik; sjeverni Pacifik; područje El Niña) prikazuju oscilacije temperature kroz 1500 godina.

Osnovnom tekstualnom dijelu knjige slijedi prilog *Kataloški pregled nalazišta* (561–597). Katalog započinje kratkim uvodom i zemljovidom nalazišta, a potom slijedi 79 kataloških jedinica (77 lokaliteta s područja Republike Hrvatske i Srijema te odrednica o slučajnim nalazima koji se sada čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu i odrednica o lokalitetu Majs – Udvar na pograničnom području Hrvatske i mađarske županije Baranja). Nakon Kataloga slijedi opsežan

popis literature (s oko 600 bibliografskih jedinica) s popisom kratica časopisa i serija (601–621) te sažetak na engleskom jeziku (623–635), *Zahvale* (637–639) i bilješka *O autoru* (641–642).

Knjiga *Bjelobrdski kulturni krug, groblja od 9. do 13. stoljeća u međurječju Mure, Drave, Dunava i Save* akademika Željka Tomičića impozantno je i cjelovito djelo za razumijevanje bjelobrdске kulture, izrađeno na promišljenim rezultatima osobnih istraživanja, ali i na temeljitom poznavanju prethodne literature. Uporabivosti značajno pridonose i prikladne ilustracije, poput zemljovida, fotografija, tabela, koje u stopu prate naraciju autora i omogućuju čitatelju dublje razumijevanje tematike. U svakom slučaju, njezino objavljivanje treba pozdraviti, a možemo se nadati da će sinteza rezultata dosadašnjih istraživanja koju donosi omogućiti i potaknuti i nova produblivanja našeg poznavanja ove najstarije srednjovjekovne kulturne grupe sjevernog dijela Hrvatske.

Sabine Florence Fabijanec

Danijel Jelaš, *Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2020., 214 str.

U nakladi Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest u travnju 2020. godine objavljena je monografija *Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku* koja je, zapravo, prošireni i preuređeni magistarski rad Danijela Jelaša, obranjen 2011. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Knjiga predstavlja svojevrstnu sintezu dosadašnjih istraživanja gradskih naselja na području srednjovjekovne Požeške, Vukovske, Srijemske te dijela Baranjske županije južno od Drave za koje autor koristi pojam donje međurječje. Uz predgovor i uvod na početku te zaključak na hrvatskom i engleskom jeziku, kartografske priloge, izvore i literaturu i kazalo osoba i mjesta na kraju, monografija sadrži 11 tematskih cjelina.

Knjiga započinje predgovorom (7–8) i uvodom (9–12) gdje autor ističe da je osnovna pokretačka ideja objavljivanja ove monografije nastojanje da se ponudi pregled dosadašnjih spoznaja o srednjovjekovnim gradovima na prostoru današnje srednje i istočne Slavonije i Srijema uz opsežan popis relevantne domaće i inozemne literature kao polazište za daljnja istraživanja na tu temu, budući da u hrvatskoj historiografiji do sada nije postojala slična publikacija. Ukazuje se na nedostatak sustavnih i obuhvatnih temeljnih istraživanja srednjovjekovne urbane povijesti ovih krajeva u hrvatskoj historiografiji koje nadomješta velik broj inozemnih studija (pretežno mađarskih autora). Autor naglašava da je tema ove monografije prvenstveno prikaz urbanih naselja na spomenutom području, u povijesnim izvorima obuhvaćenima pod pojmom grad (*civitas*), iako u promatranom razdoblju, također, postoje i naselja označena kao trgovišta (*oppidum*), koja su također dio urbane mreže, ali na različitom stupnju urbanog razvoja. U uvodnom dijelu ističe se da je jedan od ciljeva objasniti i tijek srednjovjekovne urbanizacije u donjem međurječju, uzevši u obzir različite geografske, političke, društvene, ekonomske i demografske faktore koji su utjecali na nastanak i razvoj gradova i predlaže se osnovna kategorizacija gradskih naselja. Nadalje, obrazlažu se prostorni i vremenski okvir ovog rada te teorijski i metodološki pristupi koje je autor primijenio u radu, kao i pregled dosadašnjih istraživanja.